

Тема 3. Засоби професійного педагогічного спілкування.

Зміст спілкування реалізується за допомогою певних засобів, головним з яких є мова. Мовні (вербальні) засоби доповнюються невербальними: жести, міміка, пантоміміка та ін.

Мова і мовлення.

Розглядаючи розвиток психіки та свідомості, ми зазначали, що важливою характеристикою людини, яка відрізняє її від інших живих істот, є здатність до передачі та засвоєння досвіду за допомогою мови.

Мова - це система словесних знаків. Вона включає в себе слова з їхніми значеннями і синтаксис - набір правил, за якими будується речення.

Слова як знаки характеризуються тим, що ними позначаються не лише критичні ситуації, як у тварин, а майже все. Для людини реальність "опредметнена", тоді як для тварин вона "розмита". Знаки в людини виконують не лише зовнішню комунікативну функцію, а й функцію повідомлення самого себе про те, що відбувається, тобто внутрішню комунікативну. Знак набуває форми поняття про предмет, хоч щодо предмета він лише ярлик, який може бути змінений, що й відбувається з часом у мові з багатьма словами. За своїм звучанням слова не схожі на предмет, який вони позначають, оскільки вони набувають своєї форми виключно за рахунок погодженості між людьми. Ця умовність передається з покоління в покоління за допомогою культури. Вживаючи якесь слово, ми передаємо при цьому багато корисної інформації, але не тому, що звуки, з яких складається це слово, пов'язані з цією інформацією, а тому, що при його вживанні ми пов'язуємо звучання слова з інформацією про предмет.

Психологи розрізняють значення слова його особистісний смисл. Значення слів для всіх є однаковим, а особистісний смисл їх змінюється залежно від віку, переживань, статі, індивідуальних особливостей тощо.

Мова - об'єктивне явище життя суспільства. У словниковому запасі мови зберігаються знання про той народ, який говорить цією мовою.

Мова є одним з виявів національної самосвідомості й культури, духовним надбанням кожного народу. Кожна мова спроможна задовольнити потреби людей у саморозкритті та спілкуванні в межах однієї держави. Рідна мова для кожної людини найдорожча.

Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос - більш нічого, А серце б'ється - ожива, Як їх почує! Знать, од бога І голос той і ті слова Ідуть меж люди! - писав Т. Шевченко.

Словникове розмаїття і мелодійність української мови надихали багатьох поетів, їй присвячені й такі рядки М. Рильського:

Як гул століть, як шум віків, Як бурі подих - рідна мова, Весняні пахощі листків. Сурма походу світанкова, Неволі стогін, волі спів, Життя духовного основа, -в яких і значення рідної мови, і історія українського народу, і любов поета до рідного слова.

Є так звані мертві мови, які вже не вживаються у живому мовленнєвому спілкуванні і збереглися лише в писемних джерелах (давньогрецька, латина, старослов'янська, полабська та ін.). Ці мови пережили суспільство, яке їх створило, і є пам'ятками духовної культури.

Мова виконує функції позначення, передачі й засвоєння суспільно-історичного досвіду та комунікативну.

У комунікативній функції мови, яка є основною, вирізняють три сторони: інформаційну, яка виявляється в передачі знань; виразну, що допомагає передавати почуття і ставлення, та впливову, в якій проявляються вольові, сугестивні якості особистості, спрямовані на підкорення слухача, переконання його в чомусь.

Процес використання людиною мови для спілкування називають мовленнєвою діяльністю.

Мовлення - це конкретне застосування мови для висловлення думок, почуттів і настроїв. Мовлення є явищем психічним. Воно завжди індивідуальне і суб'єктивне, адже виявляє ставлення індивіда до об'єктивної реальності.

У спілкуванні людина використовує незначну частину мовного багатства (у кращому разі 10-20 тис. слів). Мовлення кожної людини відрізняється вимовою, структурою речень, виразністю та іншими характеристиками.

Фізіологічною основою мовлення є діяльність другої сигнальної системи, подразником якої є не предмети та їхні властивості, а слова.

Функція мовлення властива лише корі людського мозку, оскільки воно виникло в процесі трудового спілкування людей. Мовлення пов'язане з роботою всієї кори великих півкуль. Проте окремі ділянки відіграють у мовленні специфічну роль. Такою ділянкою є задня третина нижньої лобної закрутки лівої півкулі (центр Брока), при ураженні якої порушується мовленнєва артикуляція. Другу ділянку відкрив К. Верніке, яка й дістала назву "центр Верніке", - це задня третина верхньої скроневої закрутки лівої півкулі. Вона забезпечує розуміння мови.

Однак ці ділянки кори не є самостійними центрами, а лише елементами складного нервового механізму мовленнєвої діяльності. Мовлення - це координована діяльність усієї кори великих півкуль.

Процес вербального спілкування забезпечується механізмами програмування мовленнєвого висловлювання, побудови синтаксичної структури речення, "озвучення" слів. При сприйманні мовлення відбувається "переклад" звуків у значення слів, що забезпечує розуміння, про правильність якого ми можемо судити лише за наявності зворотного зв'язку.

Ці процеси можливі лише за узгодженої діяльності всіх мозкових центрів і систем, порушення яких викликає розлади мовлення - афазії. Вони проявляються, зокрема, в тому, що людина розуміє фразу, але не може її побудувати, або ж втрачає здатність сприймати зміст за збереження здатності до висловлювання тощо. Проте завдяки пластичності мозку,

його компенсаторним властивостям мовленнєві функції можуть відновлюватися.

Види мовленнєвої діяльності класифікують за різними ознаками:

за складністю психофізіологічних механізмів, які забезпечують процес мовлення, вирізняють: хорове мовлення; ехолоалічне (просте повторення); мовлення-називання; комунікативне мовлення;

за рівнем планування: активне (монологічне); реактивне (діалогічне); допоміжні види мовлення (читання письмового тексту);

за довільністю (більш чи менш довільне);

за екстеріоризованістю чи інтеріоризованістю: зовнішнє: усне (монолог, діалог й афективне мовлення); писемне. Найпростішою структурою є усне афективне мовлення, яке й мовленням може називатися лише умовно, оскільки в ньому немає чіткого мотиву (прохання, наказу, повідомлення), а його місце посідає афективне напруження, яке дістає вихід у формі вигуку.

Другим, найдавнішим видом усного мовлення є діалог як безпосереднє спілкування двох і більше людей у формі розмови чи обміну репліками.

Діалогічне мовлення завжди мотивоване, оскільки містить у собі прохання чи наказ, передачу повідомлення чи висловлення почуттів. Мотив включається в поведінку одного з партнерів у спілкуванні. В ході діалогу ставлять уточнювальні запитання, подають репліки. Це полегшує тому, хто говорить, можливість висловити свою думку, уточнити її.

Характерним для діалогічного мовлення є й те, що воно здебільшого протікає в умовах конкретної ситуації і супроводжується невербальними засобами спілкування - жестами, мімікою, пантомімікою тощо.

Діалогічне мовлення ситуативне, неповне, скорочене, фрагментарне, та все ж не перестає бути зрозумілим, оскільки кожне висловлювання зумовлене попереднім. Воно малоорганізоване, особливо велику роль відіграють у ньому різноманітні кліше й шаблони.

Усне монологічне мовлення - це складний різновид мовлення, який може виступати в різних формах: розповіді, доповіді, лекції.

На відміну від діалогу, монолог характеризується розгорнутістю, значно меншим використанням допоміжних засобів, активністю, організованістю, зв'язністю, конкретністю, послідовністю, доказовістю, граматичною правильністю. Монолог не терпить неправильної побудови фраз, скоромовок, монотонності чи надмірної жестикуляції.

Найскладнішим різновидом висловлювання є писемне монологічне мовлення. Воно з'явилося пізніше за усне. Першими його спробами є наскальні малюнки - це так зване ідеографічне мовлення. Його можна розглядати як нагадування самому собі про те, що необхідно розповісти.

Пізніше з'явилося ієрогліфічне письмо (знаки предметів) і, нарешті - алфаветичне, яким ми користуємося сьогодні. Його винахід приписують стародавнім фінікійцям.

Особливістю писемного мовлення є насамперед те, що це мовлення без співрозмовника чи з уявним співрозмовником.

Писемне мовлення не має ніяких додаткових засобів впливу на партнера, окрім слів, їхнього розміщення і розділових знаків. Почуття людини при цьому можуть бути передані лише вміло підібраними словами і зрозумілі читачем лише з усього контексту. Тому, порівняно з усним, писемне мовлення є більш розгорнутим.

Писемне мовлення характеризується також високою довільністю. Будуючи кожне речення, ми порівнюємо його з попередніми і за необхідності вносимо корективи, тим часом як у монологічному мовленні це не завжди можливо. В процесі вправління можна досягти досить високого рівня культури писемного мовлення, який дає змогу висловлювати думки так, щоб вони були зрозумілі читачеві. При цьому розвивається усне монологічне мовлення та й особистість загалом. Більшість майстрів-письменників були водночас і чудовими ораторами.

Особливим різновидом мовленнєвої діяльності є внутрішнє мовлення. Вже сама назва вказує на його зверненість нібито до самого себе. Однак це не зовсім так. Внутрішнє мовлення великою мірою звернене також до співрозмовника. Це може бути цілком конкретна людина, з якою ми ведемо внутрішній діалог.

Внутрішнє мовлення тісно пов'язане з мисленням, оскільки бере участь у фазах планування та виконання діяльності.

Воно характеризується фрагментарністю та уривчастістю, оскільки себе ми розуміємо з "півслова". Воно формується на основі зовнішнього мовлення, а отже, також має соціальне походження. Процес переходу зовнішнього мовлення у внутрішнє називають інтеріоризацією, а з внутрішнього у зовнішнє - екстеріоризацією мовлення. Екстеріоризація мовлення потребує значного тренування, оскільки зрозуміле собі не завжди легко вербалізувати, сформулювати так, щоб зрозуміли усі. Звичні з дитинства форми спілкування людини, специфіка професії, особливості розумової та трудової діяльності формують певний стиль її мовлення.

Вирізняють **побутовий, художній, діловий та науковий стилі мовлення.**

Побутовий виявляється в повсякденному спілкуванні, художній - у прозі та поезії, в розповідях про щось, діловий - у доповідях, документах, науковий - у лекціях, наукових працях, адже пов'язаний з пізнавальною діяльністю. Культура мовлення людини і полягає в тому, щоб стиль мовлення відповідав ситуації.

Професійне мовлення вчителя має свої особливості. Педагогічне мовлення - це діалогічне мовлення вчителя в навчально-виховному процесі, метою якого є вплив на учнів, спрямований на їхнє інтелектуальне та особистісне зростання.

Виокремлюють три аспекти педагогічного мовлення: інформаційний, виразний та впливовий.

Інформаційний аспект педагогічного мовлення може виконувати різноманітні функції (дидактичну, науково-пізнавальну, комунікативну, організаторську тощо) і виявляється в передачі певних знань від учителя до

учня. Його реалізація залежить від розвитку таких якостей мовлення вчителя, як конкретність, чіткість, ясність, логічність, дохідливість.

Виразний бік педагогічного мовлення допомагає передати почуття й ставлення вчителя до учня та реалізується такими якостями, як емоційність, експресивність, образність мовлення. Міра вияву почуття в інтонації, жестах, міміці залежить від типологічних особливостей вчителя і підсилює значущість інформації.

Впливовий бік педагогічного мовлення забезпечується через реалізацію насамперед сугестивної та організаторської функцій. Значною мірою він залежить від розвитку вольових якостей учителя, сили його волевиявлення, яка нерідко сприймається учнями на інтуїтивному рівні.

Названі аспекти педагогічного мовлення наявні майже в кожному мовленнєвому висловлюванні з більшою чи меншою повнотою залежно від мети педагогічного висловлювання, а мета може бути досягнута, своєю чергою, залежно від сформованості в учителя усіх боків мовлення.

Характерною особливістю педагогічного мовлення є те, що воно вимагає від учителя розвинених якостей як діалогічного, так і монологічного мовлення, хоча слід уточнити, що й в останньому випадку зберігаються ознаки діалогічної орієнтації. Якщо у звичайному спілкуванні мовлення партнерів є згорнутим і "еліптичним", тобто в ньому багато чого опускається, подається в підтексті, то педагогічне мовлення, хоч і залишається ситуативним і контекстуальним, є більш розгорнутим, оскільки думка вчителя має бути зрозумілою і однозначною, з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учня чи групи учнів одночасно.

У педагогічному мовленні ми маємо справу з умінням побудувати й здійснити мовлення таким чином, щоб воно було оптимальним, якнайкраще пристосованим до завдань інформування та переконання задля реалізації педагогічної мети. Ця оптимальність може бути представлена на різних рівнях: композиційно-логічному, фразеологічному, лексичному, синтаксичному та ін. Для правильного здійснення мовлення необхідні певні мовленнєві навички та уміння, відпрацьована техніка.

Якщо розглядати педагогічне мовлення як процес, як діяльність, то в ньому можна виділити цільовий, мотиваційний, змістовий, операційний та контрольний-корекційний компоненти.

Джерелами формування педагогічного мовлення є особистий досвід учителя, наслідування, навчання та самотійна робота над собою.

Невербальна комунікація.

Невербальна комунікація доповнює, підсилює мовленнєве висловлювання, допомагає розкрити змістовий бік інформації. Вона представлена різноманітними знаковими системами, які включають у себе не лише моторику різних частин тіла людини, а й просторово-часові характеристики організації спілкування тощо.

Невербальне спілкування цінне тим, що воно проявляється, зазвичай, несвідомо й самодостатньо. Тому, хоча люди зважують свої слова, справжні почуття можна прочитати через міміку, жести, інтонацію і тембр голосу.

Кожен з цих невербальних елементів спілкування може допомогти нам переконатися в правильності сказаного або ж навпаки, поставити сказане під сумнів.

Невербальні знаки в різних народів мають різне значення. Наприклад, хитання головою з боку на бік для українця означає "ні", а для болгарина - "так". Зазвичай у спілкуванні люди досягають точного розуміння невербальних знаків, коли пов'язують його з конкретною ситуацією, а також із соціальним станом і культурним рівнем конкретного співрозмовника.

Засобами невербального спілкування є міжособистісний простір, візуальний контакт, експресія та ін.

Міжособистісний простір, або дистанція спілкування - це суб'єктивний просторовий критерій емоційної близькості людей. Дистанція залежить від близькості стосунків людей, віку, соціального статусу партнерів, їхніх психологічних особливостей та національних стандартів поведінки.

Переважно, люди почувають себе зручно і справляють приємне враження на співрозмовника, якщо сидять чи стоять на віддалі, яка, на їхню думку, відповідає дистанції діалогу. Надміру близьке, як і надто віддалене розміщення негативно впливає на результат спілкування.

На процес спілкування впливають також орієнтація та кут, під яким партнери сприймають один одного. Орієнтація - це розміщення людей, яке може варіюватись від положення обличчям один до одного до положення "спина до спини". Під час бесід за столом орієнтація партнерів визначається характером спілкування. Якщо в ньому є елементи суперництва, то люди сідають навпроти, а якщо кооперації - з одного боку столу. Випадкова бесіда, зазвичай, дає позицію "навкіс", коли партнери сприймають один одного під непрямим кутом.

Стать і особистісні особливості також впливають на віддаль між партнерами. Звичайно жінки стоять чи сидять ближче до співрозмовника, ніж чоловіки. Психічно врівноважені люди підходять ближче один до одного, тим часом як тривожні намагаються триматися на віддалі. Зацікавлені один в одному співрозмовники скорочують дистанцію спілкування.

За даними американських психологів, віддаль між партнерами залежить від різновиду взаємодії і варіює в таких межах:

- інтимна дистанція (до 0,5 м) відповідає інтимним стосункам, трапляється також у спорті, балеті;
- міжособистісна дистанція (0,5-1,2 м) - у бесідах з друзями;
- соціальна дистанція (1,2-3,7 м) - для неформальних соціальних та ділових стосунків;
- публічна дистанція (3-7 м і більше), на якій не вважається грубим обмінятися репліками чи утриматися від спілкування. Правильно обрана дистанція задає тон спілкуванню.

Міжособистісний простір впливає також на тривалість і частоту візуальних контактів. Що ближче знаходяться люди один до одного, то менше вони зустрічаються поглядами. І навпаки, перебуваючи на віддалі,

вони тривалий час дивляться одне на одного і використовують жести для підтримання уваги під час розмови.

Візуальний контакт є надзвичайно важливою частиною спілкування. Погляд на співрозмовника означає не лише зацікавленість, а й зосередженість на тому, що нам говорять. Під час розмови партнери то дивляться один на одного, то відводять погляди, даючи змогу "відпочити". Час від часу їхні погляди зустрічаються і знову розходяться.

Нам значно легше підтримувати візуальний контакт при обговоренні приємної теми, аніж неприємної, заплутаної. В останньому випадку настирливий погляд викликає роздратування, оскільки сприймається як втручання в особисті переживання, як ознака ворожого ставлення. Ми схильні довше дивитися на тих, ким захоплюємося, з ким у нас близькі стосунки. Звичайно, візуальний контакт допомагає тому, хто говорить, відчути, що говорять саме з ним, і справити приємне враження. Він допомагає регулювати розмову.

Важливим засобом невербального спілкування є експресія, яка виявляється в міміці, пантоміміці, інтонації голосу. Експресія настільки інформативна, що можлива передача складного повідомлення без вживання слів.

Особливо експресивними є губи людини. Всім відомо, що міцно стиснуті губи відображають глибоку задуму, вигнуті - іронію чи сумнів, напіввідкриті - здивування тощо.

Обличчя експресивно відображає почуття, а тому в розмові ми намагаємося контролювати чи маскувати вираз свого обличчя. Проте посмішка, наприклад, може відобразити різні мотиви, а тому варто бути обережним у її тлумаченні.

Це стосується й інших мімічних позначень емоцій: при мруженні повік, рухів очей, брів, лицевих м'язів. З одного боку, міміка зумовлена вродженими чинниками відображення фундаментальних емоцій на обличчі, до яких належать страх, радість, біль, а з іншого - соціальними нормами стосунків між людьми. Умови діяльності людей і соціальне середовище, а також національні та культурні стандарти обмежують мімічне відображення почуттів. Люди маскують їх за виразом свого обличчя. Що складніше за своєю соціальною природою почуття, то складніше його відображення в міміці, і правильне розпізнавання.

Загалом жести й міміка несуть до 40% інформації. У природних умовах спілкування вони виникають мимовільно, виходячи зі змісту діяльності, її емоційного напруження. Ритмічно узгоджуючись з інтонацією, наголосами та паузами, жести допомагають привернути увагу слухача до основної частини висловлювання, виразити емоційне ставлення до думки, яка вербалізується.

Палітра жестів надзвичайно різноманітна, і кожен має свої, органічно властиві йому рухи. Надмірна жестикуляція стомлює і викликає роздратування у присутніх. Подібно до слів-паразитів, є і вироблені звичні жести, які не відповідають змісту інформації, а лише відволікають співрозмовника від сприймання мовлення (поправлення волосся, потирання

перенісся чи рук, покручування гудзика тощо). Усі рухи в спілкуванні мають бути мотивованими, природно породжуватися висловлюваною думкою і почуттями.

У педагогічному спілкуванні невербальні засоби часто мають самостійне смислове значення.

Навколомовні компоненти спілкування в системі "вчитель-учень" можна поділити на кілька типів залежно від їхньої ролі в процесі спілкування вчителя з учнем:

"пошукові компоненти", які вчитель враховує перед спілкуванням;
сигнали, які використовують для корекції вже встановленого контакту;
регулятори, які поділяються на сигнали від учнів - підтвердження того, що вчителя зрозуміли, і ті, які йдуть від учителя із "запитаннями" про розуміння сказаного;

модуляція голосу вчителя та учнів як реакція на зміну умов спілкування.

Зазначимо, що всі ці навколомовні засоби мають різні функції. Учитель має вміти не просто правильно обрати навколомовний засіб, наприклад, не переплутати стверджувальної інтонації з питальною, а вміти висловити різну міру ствердження, різні відтінки питання. Інтонаційні перепади, інтонаційний "малюнок" використовують для того, щоб безпосередньо впливати на почуття учнів: функція вияву емоцій.

Мовлення вчителя супроводжується жестами, які допомагають виявити почуття. Жести поділяються на значущі, виразні та побічні. Значущі жести - це стверджувальний чи заперечувальний кивок, невпевнене стискання плечима та ін., тобто такі, що можуть слугувати в розмові самостійною реплікою. Виразні жести застосовуються вчителем для підкріплення якихось особливо важливих, емоційних, переконливих місць у фразі. Вчителі-майстри звертаються до них нечасто, аби підкреслити їхню важливість, оскільки часте, одноманітне повторення певних рухів неприємне, викликає роздратування. Побічні рухи шкідливі для мовлення вчителя, оскільки відволікають учнів.

Вербальні та невербальні засоби спілкування тісно взаємопов'язані. Експериментально встановлено, що понад 50% змісту інформації передається виразом обличчя, близько 40% - інтонуванням слів і менше 10% - їхнім значенням. Ці цифри суттєво варіюються залежно від змісту та емоційного навантаження фрази, але єдність та взаємо впливовість систем комунікації незаперечні.